

О.Ф.Іванов, І.О.Іваньков*

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО РЕЖИМУ СТОСОВНО ЕТНІЧНИХ НІМЦІВ УКРАЇНИ

У статті на основі архівних документів гітлерівського окупаційного режиму 1941–1944 рр. та сучасних німецьких досліджень розглядаються основні риси політики нацистської влади стосовно німецької етнічної меншини України (фольксдойче) в основних регіонах її компактного проживання.

II світова війна спричинила значні етнічні й соціальні катаклізми в Європі, особливо Східній. Однією з груп, яка опинилася в центрі військово-політичного протистояння, були етнічні німці, що проживали за межами райху, у тому числі й на території України – так звані “фольксдойче”. Німецька етнічна меншина, яка до початку II світової війни налічувала майже півмільйона осіб, після війни практично зникла з території нашої країни.

Соціальна історія німців, що історично проживали на теренах України напередодні та в роки II світової війни, стала об’єктом окремих досліджень у вітчизняній історичній науці лише на початку 1990-х рр. Хоча висвітленню історії окупаційного періоду загалом в історіографії СРСР було присвячено чимало відповідних праць, проте радянські історики зосереджували свою увагу не стільки на всебічному й неупередженому дослідженні окупаційної політики, скільки на висвітленні боротьби радянських людей проти окупантів¹. Зміст окупаційної політики, її соціально-економічні й демографічні прояви та наслідки окреслювалися дуже

* Іванов Олександр Федорович – канд. іст. наук, доцент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Іваньков Ігор Олексійович – аспірант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

схематично. Про спроби германізації також ішлося побіжно. В узагальнюючих працях з історії війни етнічні німці зображені просто як допоміжна сила для здійснення геноциду та голокосту, а їхнє соціальне обличчя – це “буржуазно-поміщицькі колоністи”².

Сучасна українська історіографія робить лише перші кроки у вивченні історії німецької національної меншини в Україні ХХ ст. Але вже з’явилися публікації, що стосуються даної теми (дослідження В.Б.Євтуха, Б.В.Чирка, А.І.Кудряченка, Н.В.Кривця, В.І.Сергійчука та ін.)³. У Дніпропетровську з другої половини 1990-х рр. виходить спеціалізований збірник статей “Вопросы германской истории. Немцы в Украине”⁴. 1992 р. в “Українському історичному журналі” з’явилася стаття М.В.Ковалю та П.В.Медведка “Фольксдойче в Україні (1941–1944)”, в якій висвітлювалися різні аспекти становища німецького населення в Україні в період II світової війни⁵. Віддаючи належне вже проведеним дослідженням, слід водночас відзначити потребу в подальшому детальному аналізі гітлерівської окупаційної політики стосовно етнічних німців України, її специфічних рис і проявів на основі ще не досліджених архівних джерел та спираючись на здобутки сучасної німецької історичної літератури.

На відміну від вітчизняної історіографії, в якій проблеми соціальної історії німецької етнічної меншини СРСР тривалий час замовчувалися й лише в роки перебудови почалися перші спроби ліквідації інформаційного вакууму, німецькі науковці завжди цікавилися історією своїх співвітчизників на території країн Східної Європи, у тому числі й на землях України. Серед праць, які безпосередньо стосуються досліджуваної теми, слід виокремити роботи таких німецьких істориків, як М.Бухсвайлер, І.Фляйшгауер, Р.Г.Вальт, У.Май, А.Айсфельд. Праця М.Бухсвайлера “Фольксдойче України напередодні та на початку Другої світової війни” базується переважно на офіційних нацистських джерелах, а також спогадах і матеріалах повоєнних судових процесів. Автор висвітлює місце й роль численних організацій III райху, які займалися зв’язками з фольксдойче на території СРСР, а потім на окупованих землях. Його цікавить питання, наскільки мовітно функціонував німецький окупаційний апарат⁶.

Інгеборга Фляйшгауер у своїй монографії “Третій райх і німці в Радянському Союзі” досліджує широкий спектр взаємозалежних історичних умов та подій, з якими була пов’язана доля німецького населення СРСР у 1930-х – 1940-х рр. Вона детально аналізує становище фольксдойче за цивільної влади, показує те місце, яке ці люди займали в окупаційній адміністративній системі. Окремо висвітлюється ставлення німецьких селян-поселенців до “нового аграрного порядку”⁷.

Праця Альфреда Айсфельда “Російські німці” дає цінний емпіричний матеріал для дослідження історії німецьких поселень в Україні від середини XVIII ст. до часів перебудови в Радянському Союзі. Німці розглядаються як абсолютно автономна демографічна одиниця в масі місцевого слов’янського населення⁸.

Р.Г.Вальт (книга “Викинуті морем всесвітньої історії: російські німці поміж Сталіним та Гітлером”) розглядає ситуацію з етнічними німцями СРСР з погляду як радянської, так і нацистської систем, причому ще до початку воєнного зіткнення між ними – в часи радянсько-німецької співпраці 1939–1940 рр.⁹

Розглядаючи монографію Уве Мая “Раса й простір”: аграрна політика, соціальне та територіальне планування в нацистській державі”, слід відзначити належність цієї праці до найновіших досліджень із проблем східних фольксдойче в німецькій історіографії. Перша її частина присвячена питанням внутрішньої аграрної політики в Німеччині 1886–1939 рр., друга – “боротбі навколо фольксдойче”, тобто колонізаційним заходам, причому як за межами райху (колонізація німцями окупованих регіонів СРСР), так і всередині (внутрішні міграції в Саксонії-Ангальт та Тюрингії), третя – аграрно-соціальному плануванню на східних окупованих землях, за межами “старої імперії”¹⁰.

Серед документальних джерел окупаційного періоду слід окремо зупинитися на матеріалах зондеркоманди під орудою доктора Карла Штумпа. Підрозділ розпочав свою діяльність у складі армійського управління групи армій “Південь”. Офіційно ця структура була утворена 7 листопада 1941 р. До складу зондеркоманди входило близько 50 осіб, ядро становили німці, які народилися в Росії чи Україні. За словами самого К.Штумпа, завданням його групи було дослідження німецьких колоній у західній частині Радянського Союзу¹¹. Центр зондеркоманди знаходився в Дніпропетровську, а до терену її діяльності входив весь райхскомісаріат “Україна” (РКУ), а також частково землі Трансністрії. Службова інстанція в Житомирі керувала діяльністю команди на Волині та Поділлі. Місцеві уповноважені перебували під особистим контролем та наглядом керівника команди або його заступника, які в разі необхідності видавали відповідні циркуляри. Основним видом діяльності зазначеного підрозділу було складання звітної документації про соціально-демографічний, економічний та культурно-освітній стан німецьких колоній, а також пов’язана із цим адміністративна робота. 31 грудня 1942 р. зондеркоманда К.Штумпа була розформована, а її співробітники включені до складу інших спеціальних підрозділів¹².

“Бюро доктора Карла Штумпа” залишило по собі ґрунтовну джерельну базу, до якої входять не лише різноманітні звіти, характеристики наявного німецького населення нашої країни, а й карти розташування поселень станом на 1941 р. і тих, які зникли (це були в основному хутори) під час колективізації.

Сам К.Штумп (12.05.1896–20.01.1982) походив із родини німецьких колоністів із місцевості біля Одеси. 1918 р. емігрував до Румунії. Здобувши науковий ступінь доктора наук, він у 1933 р. залишається в Німеччині, у Штутгарті, де займається дослідженням історії українських німців. Після закінчення II світової війни він продовжував свої дослідження й був відомий як автор багатьох історичних, народознавчих, генеалогічних та культурознавчих розвідок про німців Росії¹³.

Окрім команди К.Штумпа діяла зондеркоманда “R” (SkR), яка також була структурною одиницею Управління по зв’язку з етнічними німцями. Г.Гімлер поставив завдання цій групі – реєстрація фольксдойче СРСР. Службовці зондеркоманди (близько 160 чол.) були як правило людьми із СС. Основним районом діяльності SkR (очолював бригаденфюрер СС Гоффмаєр) був Південь України, зокрема Одещина. Штаб відділу містився в Ландау (Трансністрія). Філії SkR знаходилися в Гальбштадті та Нікополі¹⁴.

Органи німецької окупаційної влади, як уже зазначалося, досить педантично й скрупульозно підходили до справи дослідження німецьких поселень. У результаті було зібрано досить цінні й цікаві для істориків матеріали: звіти про склад і структуру німецьких поселень (Dorfberichte), розгорнуті списки родин німецьких колоністів (Einwohnerliste) і окремо списки померлих від голоду, депортованих та репресованих (Verhungertenliste, Verbanntenliste, Verschlepptenliste)¹⁵.

Слід зазначити, що зондеркоманда доктора К.Штумпа та SkR були лише гвинтиками у величезній адміністративній машині III райху, значна кількість партійно-державних, військових, громадських підрозділів якої була зорієнтована саме на “зміцнення німецької раси в Європі”¹⁶:

а) головні управління СС (райхскомісаріат зі зміцнення німецької нації, головне управління з питань раси й переселення, головне управління СС по репатріації етнічних німців) – займалися проблемами колонізації та германізації, а також зв’язками з численними громадами європейських фольксдойче¹⁷;

б) центральні та регіональні управління НСДАП (закордонне управління НСДАП, яке вже на 1935 р. включало 400 організацій, розкиданих по всьому світу¹⁸, земельне управління “Україна”);

в) структурні підрозділи міністерства східних окупованих областей (головне політичне управління, відділ політики щодо етнічних німців, спеціальна група для вивчення німецьких поселень у Північному Причорномор'ї);

г) адміністративні органи райхскомісаріату "Україна" (відділ німецької національності та політики щодо поселень);

д) спеціальні підрозділи СС (зондеркоманда К.Штумпа, зондеркоманда "R", спеціальний штаб штандарту Геншеля);

ж) громадські організації ("Союз закордонних німців", що створив за межами райху понад 8000 шкіл для німців та 24000 своїх місцевих відділень¹⁹, "Німецьке товариство з переселення", "Німецька академія", "Німецький інститут іноземних справ", "Імміграційний центр", "Організація зі зміцнення німецької народності", "Прошарок годувальників райху").

Усі ці структури діяли в тісній співпраці з іншими нацистськими організаціями, зокрема з айнзатцкомандами, завданням яких було не лише винищення єврейського населення та комуністів, але й охорона німецьких колоній (так, оперативна група ІІв охороняла поселення на Одещині²⁰).

Багато даних вказують на те, що між різноманітними організаціями, які займалися проблемами етнічних німців України, відбувалася конкуренція, причому тривала вона навіть після евакуації фольксдойче з України в 1943–1944 рр. Дискусії стосувалися таких аспектів, як концентрація колоністів на певних землях, надання громадянства окремим категоріям німців, технічних питань²¹.

Чисельність німецького населення України, якому, як бачимо, відводилося вагоме місце в зовнішньополітичній доктрині райху, наприкінці 1930-х – на початку 1940-х рр. перебувала в постійній динаміці. Згідно з даними радянського перепису 1937 р. німці становили 401880 осіб із 28 млн. населення УРСР (або 1,4%)²². На 1 січня 1939 р., за інформацією наступного перепису, чисельність німців УРСР становила 392700 осіб, отже дещо зменшилася в період єжовщини²³.

Українські історики М.В.Коваль та П.В.Медведок вважають, що на початок 1941 р. на всій території України (враховуючи й приєднані восени 1939 р. західноукраїнські області) мешкало близько 600 тис. німців²⁴. Цієї ж цифри дотримується й дніпропетровський дослідник О.В.Соловйов²⁵, а також голландський учений Луїс де Іонг, який у 50-х рр. XX ст. досліджував німецьку "п'яту колону" в II світовій війні²⁶.

Після 22 червня 1941 р. загальна чисельність німців України скоротилася внаслідок депортації фольксдойче сталінським режимом, який в умовах війни вбачав у цій групі населення потенційних агентів нацизму. Відтак якщо кількість німецького населення України в довоєнний період достатньо точно підраховується за даними переписів населення УРСР, то щодо чисельності українських фольксдойче в умовах нацистської окупації існує певна кількість різноманітних і не завжди систематизованих цифрових показників.

За даними архівного фонду райхскомісаріату "Україна" на всій території України, зайнятій вермахтом, налічувалося близько 200 тис. етнічних німців, які жили в 486 населених пунктах²⁷. Але, знову ж таки, ця цифра хронологічно не прив'язана. А це надзвичайно принципово, виходячи з демографічних змін у німецькому населенні часів окупації, викликаних колонізаційними та міграційними процесами.

Серед документів зондеркоманди доктора К.Штумпа є звіт, згідно з яким на початок 1942 р. в межах райхскомісаріату "Україна" мешкала наступна кількість етнічних німців²⁸:

Генерал-бецирк	Загальна кількість етнічних німців	Серед них переписані нацистською владою
Дніпропетровськ	72000	35000 (західний берег Дніпра)
Миколаїв	28000	20000
Крим	6000	2500
Волинь	45000	45000
Київ	12500	9000
Разом	163500	111500

Отже, кількість генерал-бецирків РКУ, по яких є дані щодо німецьких поселенців – 5. Тут не враховано шостий генерал-бецирк – Таврію. Якщо зі значною долею умовності прийняти вищезазначену чисельність фольксдойче, що прив'язана до регіону адміністративного центру генерал-бецирку Таврія Мелітополя (18 тис.), то можна вважати, що на початок 1942 р. кількість місцевого німецького населення райхскомісаріату “Україна” становила близько 182 тис. осіб²⁹.

Стосовно ж чисельності колоністів із Німеччини (насамперед німців за походженням), які в 1941–1943 рр. оселилися на землях райхскомісаріату “Україна”, то тут також є різні цифри. Їхня кількість, очевидно, коливається в межах 20 тис., оскільки перепис німецького населення наприкінці 1941 р. зафіксував у 5 генерал-бецирках райхскомісаріату 163,5 тис. етнічних німців (разом із Таврією – 181,5 тис.), а на початок 1943 р., на думку І.Фляйшгауера, їх на цій же території було вже близько 200 тис.³⁰

Таким чином, ми маємо право оперувати цифрами про кількість етнічних німців у райхскомісаріаті “Україна” протягом гітлерівської окупації від 160 до 200 тис. осіб. Німці в РКУ становили приблизно 1% від усього місцевого населення³¹. Із них 50–60 тис. були військовозобов’язаними³².

РКУ займав більшість, але не всю територію сучасної України. Східні терени контролювала військова адміністрація. Одещина опинилася в складі румунського адміністративного утворення Трансністрія, де, як доводить німецький дослідник Еккегард Фелькль, у 1943 р. мешкало понад 130 тис. етнічних німців³³.

За даними ж російського науковця П.Поляна загалом на окупованій нацистами території всіх українських земель (і райхскомісаріату “Україна”, і теренів Східної України, які знаходилися під військовою юрисдикцією групи армій “Південь”, і румунської Трансністрії, і дистрикту Галичина) знаходилося близько 330–340 тис. етнічних німців – колишніх радянських громадян. Це число є достатньо великим. Для порівняння – у всій окупованій Прибалтиці мешкало лише 30–40 тис. фольксдойче³⁴.

На нашу ж думку, загальна чисельність етнічних німців України на початок 1943 р. перевищувала вказані П.Полянм 330–340 тис. осіб. У РКУ на цей момент мешкало близько 200 тис. німців. На території Трансністрії їх було 130 тис. Ще 26 тис. за звітами нацистських органів проживали в колишній Сталінській (зараз – Донецька) області по річці Молочна, де панувала німецька військова влада³⁵.

Точний підрахунок німецького населення окупованої нацистами України є проблематичним не лише через воєнне лихоліття та розчленованість українських земель між різними окупаційними адміністративними структурами, а й тому, що, по-перше, багато хто з місцевого населення видавав себе за німців виходячи з кон’юнктурних міркувань, а, по-друге, самі фольксдойче нерідко являли собою досить строкату етнічну групу: серед них було багато “нечистокровних” німців, що суттєво ускладнювало демографічні підрахунки.

Управлінці СС розробляли плани, за якими етнічні німці України, що жили на зазначених вище землях до 1941 р., поступово мали формувати свої поселення навкруги великих міст – Житомира, Миколаєва, Запоріжжя, Дніпропетровська, залишаючи свої старі місця³⁶. Разом із тим окупанти намагалися пере-

селяти на українські землі не лише власне німців, а й представників інших “нордичних” народів. Із літа 1940 р. імперський комітет зі зміцнення німецької нації працював над планами переселення на схід населення Нідерландів та Бельгії, причому не тільки на землі СРСР, а й до власне Німеччини (Лотарингія). Починаючи з жовтня 1942 р. й до кінця окупації в райхскомісаріаті “Україна” було розселено 369 селян-голландців³⁷. Із 1944 р. ці голландці та фламандці були прийняті до лав військ СС.

Деякі дані відносно географії перших переселенських областей на Півночі України можна отримати, проаналізувавши праці німецьких істориків. М.Бухсвайлер пише про 3 компактні німецькі райони на території сучасного Коростенського району Житомирської області та на півдні Житомирщини. Новим німецьким селищам давали живописні назви (“Тегевальд”, “Брюкевальд”)³⁸. Спочатку Тегевальд планувалося створити з 20 селищ у Коростенському районі, де б жили 6500 німців-колоністів³⁹. Площа його разом із іншим колонізаційним утворенням для німців-переселенців на Житомирщині (Черняхів), становила 6750 кв. км⁴⁰.

Колонізація в 1942 р. розпочалася й на Київщині, де із 7 селищ утворилося німецьке поселення Форстенштадт, та на Вінниччині, де тоді ж виник Каленфельд⁴¹. Німецькі села виникали також на Херсонщині. Серед них був Гагендорф (1942 р. – 212 німців). Збільшувалася чисельність населення й тих німецьких колоній, які брали свої витоки ще з ХІХ ст. (таких, як Шлангендорф на Бериславщині, заснований 1864 р.)⁴².

Націонал-соціалістичні лідери прагнули віднайти для колонізаційних намірів широке тло історико-героїчних передумов, оскільки героїзація минулого, а надто минулого своєї батьківщини, була складовою частиною націонал-соціалістичного світогляду. 30 жовтня 1941 р. А.Розенберг на зустрічі у своїй резиденції з представниками спеціальних міністерств згадав історичні події, коли германські племена з римлянами врятували Європу від навали гунів. Він розвинув ці ідеї, сказавши, що зараз Німеччина має утворити своє потужне державне об’єднання між Балтійським і Чорним морями, де б проживали 15–20 млн. етнічних німців, які б, утворивши “мілітарні колонії”, захищали Європу від нових “варварських орд” зі Сходу⁴³. Г.Гіммлер висловлювався ще більш піднесено: “Це місія німецького народу на цій землі. Протягом тисячоліть представники світло-волосої раси володіли цими територіями й приносили на них щастя та культуру”⁴⁴.

Із населення німецьких новостворених районів окупанти намагалися сформувати місцеві загони самооборони. Однак ці плани так і не були реалізовані, хоча є інформація, що всі чоловіки Тегевальду отримали зброю й були зорганізовані в батальйони⁴⁵.

Економічна політика райху стосовно етнічних німців України загалом була протекціоністською й водночас розрахованою на безумовну співпрацю й покору з боку фольксдойче. Однак помилковим було б уважати, що рівень життя німецької меншини на території України в перші ж місяці окупації різко поліпшився. Становище етнічних німців спочатку було тяжким, як і решти місцевого населення. Усі вони страждали від воєнного лихоліття. Узимку 1941–1942 рр. на Волині фіксувалося багато випадків голоду серед місцевих німців⁴⁶. Іноді злидні серед німецьких поселенців сягали катастрофічних масштабів. Окупаційні джерела повідомляють, що родини етнічних німців чисельністю 8 осіб подекуди жили в одній кімнаті, яка одночасно слугувала їм і як житлове, і як господарське приміщення. Ліжок іноді не було й діти спали на підлозі, підстеляючи оберемок соломи або скатертину. Більшість дітей ходили босоніж, деякі в обносках. Такого існування своїх співвітчизників на сході “імперський німець” не тільки не бачив у себе на батьківщині, а навіть і не уявляв⁴⁷.

Окупаційна влада прагнула терміново поліпшити становище. Нацисти застосували расовий підхід до продовольчої політики, тобто все краще було для райхсдойче та фольксдойче; решта населення отримували по мінімуму. Німецька влада встановила в містах 4 категорії продуктового постачання, при цьому етнічні німці РКУ отримували їжу за найвищою категорією. У спеціалізованих німецьких магазинах із класичним написом “тільки для німців” було все: жири, яйця, м’ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах та інші продукти споживання, небачені в умовах воєнного часу. Пізніше відкрилися й спеціальні торгівельні центри для фольксдойче. В очах етнічних німців райхскомісаріату “Україна” складалося враження економічної допомоги з боку “німецьких братів”.

Гітлерівська політика передбачала також створення лікарень, будинків для престарілих та дитячих садків для фольксдойче й відповідне забезпечення їх предметами побуту та обладнанням. Це здійснювалося не тільки в 1941–1942 рр., коли Німеччина впевнено почувалася на окупованих територіях, а й у 1943 й навіть 1944 рр., коли могутність райху похитнулася й був очевидний швидкий колапс держави.

Цікаво, що окупаційна влада порушила проблему повернення військових позик, які були запроваджені кайзерівською Німеччиною для німців України 1918 р. Наприкінці 1942 р. розпочалося прийняття заявок від німців, які давали ці позики⁴⁸. Поступове повернення боргів кайзерівського ІІ райху фольксдойче було зірване наступом радянської армії.

Німцям, які в радянський та дорадянський часи володіли певною власністю на східнослов’янських землях, але потім її втратили, надавалася повномасштабна компенсація⁴⁹.

Пільги фольксдойче не обмежувалися матеріальними речами. Для них було запроваджено окрему, порівняно з рештою населення України, систему оподаткування. Більшість податків, сплачуваних українським населенням, на фольксдойче не поширювалися. Наприклад, населення колишнього Володарсько-Волинського району (Житомирська область), згідно з інформацією комісара радянського партизанського загону Волкова від 31 травня 1943 р., сплачувало податок за корову – 1200 руб., за собаку – 300 руб., подушний – 200 руб. (порівняйте з податком на собаку!), “за звільнення” (так окупаційна влада називала повалення радянської влади) – 100 руб. (плюс до цього платний виклик лікаря та конфіскація худоби)⁵⁰. Фольксдойче були звільнені від цього.

Правовим чином податкові привілеї етнічних німців були оформлені постановою райхскомісара України від 20 квітня 1942 р. “Про податкові пільги для фольксдойче” (ця постанова ґрунтувалася на постанові А.Розенберга від 21 лютого 1942 р.). За цими документами генерал-комісари РКУ уповноважувалися звільняти фольксдойче від сплати податків, а також усіх інших грошових виплат, чинних на території райхскомісаріату.

Разом із тим окупаційна влада не змогла всюди надати сім’ям етнічних німців земельні наділи в приватну власність. Службовці окупаційного цивільного управління переконували німецьких селян у тому, що принаймні на час війни приватне землекористування не зможе забезпечити потреби Німеччини в сільськогосподарській продукції⁵¹.

Аграрна політика гітлерівців, спрямована на поліпшення становища фольксдойче, здійснювалася за рахунок місцевого українського населення, що страждало від несправедливих експропріацій за расовою ознакою. При поганому удої корови, що належала родині фольксдойче, можна було безкоштовно обміняти тварину на таку ж саму в українському дворі.

Реальним результатом колонізаційної політики нацистського режиму в її економічному сегменті було значне поліпшення матеріального рівня життя німецької етнічної спільноти України. На період гітлерівської окупації німецька

національна меншина райхскомісаріату “Україна” хоч і становила незначний відсоток серед усієї маси населення, однак концентрувалася насамперед у компактних, наближених одна до одної колоніях у найбільш продуктивних в економічному плані регіонах України – Південь, Дніпропетровщина та Волинь, а, отже, була вагомим соціальним фактором у цих районах. Компактність та відносна національна однорідність фольксдойче істотно сприяли ефективній політиці нацистської влади стосовно них. Протягом окупаційного періоду етнічні німці райхскомісаріату “Україна” загалом перетворилися з економічно дискримінованої за радянських часів групи населення на достатньо привілейований прошарок, який був матеріально забезпечений і захищений адміністративною владою в соціальному плані настільки, наскільки це дозволяли умови воєнного часу. Мірилом економічної допомоги кожному німцеві була його лояльність до режиму.

Проблемним питанням для окупаційної влади була освіта фольксдойче: з одного боку, їхній статус вимагав повноцінної німецької освіти, а, з іншого боку, таку освіту важко було організувати в умовах війни. Перед вступом німецьких військ радянська влада знищила всі книгозховища, а разом із ними й майже всі шкільні книжки. Викладачі були не в змозі підтримувати необхідний режим занять. У багатьох школах бракувало вчителів, оскільки окупаційна адміністрація залучала їх як перекладачів.

У Дніпропетровську був відкритий заклад, що готував помічників учителів для шкіл райхскомісаріату. Навчання для етнічних німців тривало 3 місяці. Після року практичної роботи охочі мали змогу освоїти спеціальність викладача народної школи. Окупанти відкривали спеціалізовані німецькі школи переважно в містах. У Дніпропетровську почала працювати семирічна школа №16. У цій школі працювали 21 учитель, серед яких 15 були німцями. Директором школи був Яків Фридрихович Фаузер⁵². Однак із початком зими 1941–1942 рр. значна частина німецьких дітей шкільного віку в Дніпропетровську були змушені залишити навчання через брак одягу й взуття⁵³. У сільській місцевості відкриття суто німецьких шкіл ускладнювалося малою кількістю дітей німецького походження. Учителів так само бракувало, хоча подекуди організовувалися 4-тижневі курси перекваліфікації для німецьких викладачів⁵⁴. Не забули й про фольксдойче-сиріт. У Новограді-Волинському (Житомирська обл.) для них був організований сиротинець із окремим продовольчим забезпеченням⁵⁵.

У Житомирі німці утворили для своїх співвітчизників у травні 1942 р. школу фармацевтів та стоматологів, а в березні 1943 р. – школу сільського господарства. У Києві був відкритий інститут країнознавства та економічних досліджень при центральній бібліотеці імперського комісаріату (указ Е.Коха від 6 червня 1942 р.)⁵⁶. У німецьких навчальних закладах фольксдойче тривалий час слухали спеціальні радіопередачі, де розповідалося про злочини радянської влади проти етнічних німців СРСР (депортація поволзьких німців і ін.)⁵⁷.

Саме в культурно-освітній сфері найяскравіше проявився расово зумовлений підхід внутрішньої політики нацизму на окупованій території. Імперські інструкції місцевим партійним чиновникам підкреслювали особливу історичну місію III райху в долях сотень тисяч фольксдойче України. Ці інструкції вимагали від кожної місцевої установи проявів привітності та уваги до етнічних німців. Кожен функціонер окупаційного апарату мусив стати для фольксдойче представником системи, що звільнила їх від більшовизму, і в яку він вірив. Один із документів містив такі рядки: “Не можна руйнувати цю віру. Помилковим ставленням можемо викликати недовіру або розчарування й озлобити людей. Вони повинні ясно відчувати, що з німецькою владою змінилися не тільки символіка, але й методи та сенс керівництва. Надзвичайно шкідливим було б підозрювати фольксдойче в співчутті до більшовиків чи ставитися до них байдуже або як до

неповноцінних членів суспільства. Гарне ставлення до них у порівнянні з ненімецькими групами населення повинно бути помітно. Ніколи не можна забувати, що фольксдойче зараз переживають найважчі часи економічної, фізичної та психологічної скрути, про які не мають жодного уявлення німці в райху. Довіра з боку фольксдойче має здобуватися всіма засобами”⁵⁸.

Утім, далеко не всі фольксдойче з ентузіазмом сприймали гітлерівські перетворення й далеко не в усіх етнічних німців свідомість та культурна орієнтація змінювалися згідно з нацистськими стандартами. Доктор К.Штумп свідчив 10 серпня у своєму звіті №752/42 до міністерства східних окупованих територій, що хоча німці України бурхливо вітали своє звільнення з-під більшовицького ярма й робили все, щоби бути вдячними та корисними для німецької армії, після встановлення цивільного управління в різних регіонах райхскомісаріату “Україна” почалися певні непорозуміння й навіть конфлікти. Це, на його думку, було викликане двома причинами⁵⁹: а) загальною незадовільною підготовкою цивільних німецьких службовців у плані розуміння “проблеми фольксдойче” на Сході Європи; б) гіпертрофованими сподіваннями фольксдойче на швидкі зміни в їхньому становищі.

К.Штумп зазначав: “Необхідно одразу зрозуміти, що німецька людина на Сході, незважаючи на багаторічне пригнічення та поневолення, має властиву їй від природи гордість та впевненість у собі, навіть якщо глибоко приховує ці риси. Тому брутальне поводження озлоблює фольксдойче до глибини душі. Я хочу навести лише один приклад. Під час громадських заходів фольксдойче повинні займати місця позаду райхсдойче. Ті імперські німці, які приходять на певний захід зі знайомими родинами фольксдойче, мають тут займати різні місця. Зрозуміло, що такий стан речей ображає місцевих етнічних німців”⁶⁰.

Ще в жовтні 1941 р. до Берліна співробітниками каральної окупаційної системи була надіслана доповідь (“Tätigkeits - und Lagebericht №6 der Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD in der UdSSR”), що містила критичні спостереження відносно поведінки місцевих етнічних німців: “Місцеві німці, навіть якщо вони не є комуністами, мають абсолютно неправильні уявлення про взаємовідносини всередині райху, а також щодо націонал-соціалістичних лідерів. Представникам інтелігенції незрозуміле поняття дискримінації. До євреїв вони зазвичай ставляться байдуже. Показовим є факт, що після вступу німецьких військ місцеві німці не вжили жодних заходів проти євреїв; ба більше – вони вважали євреїв людьми, які не становлять жодної загрози”⁶¹. Однак встановлено, що етнічні німці у своїй основній масі без будь-якого обурення сприйняли масове знищення євреїв окупаційною владою⁶². Це свідчить, що українські німці, хоча цілковито й не поділяли нацистської ідеології з її біологічним расизмом, антисемітизмом, антигуманним і аморальним ставленням до інших народів, як правило не йшли на конфронтацію з гітлерівським режимом.

Німецький історик Майр Бухсвайлер говорить про десятки випадків, коли нацистські карателі розстрілювали фольксдойче або за колишню співпрацю з радянською владою, або за належність до радянських владних структур⁶³.

Але багато німців відверто раділи приходу гітлерівських військ. У приватному листі фольксдойче Одещини щонайбільше через 3 тижні після вступу в його містечко німецьких військ писав: “Ми щасливі. Слава Богу, ми звільнені з-під гніту євреїв та слов’ян-комуністів!”⁶⁴. У німецьких колоніях Півдня України бійців підрозділу “Бранденбург” зустрічали музикою й оплесками. Місцеві селяни питали в них: “Ви прийшли назавжди?”⁶⁵. Нацистський дослідник К.Штумп, який разом із спеціальною групою займався обстеженням німецьких поселень, повідомляв наприкінці 1941 р., що з приходом окупантів місцеві німці змінили червоні радянські прапори на червоні прапори зі свастикою⁶⁶.

Із початку звільнення території України радянськими військами етнічні німці, як правило, рухалися із відступаючою німецькою армією на захід. Усього до кінця 1943 р. РКУ залишили 90 тис. етнічних німців⁶⁷. Другий потужний потік переселенців-фольксдойче залишив землі Придніпров'я в січні – липні 1944 р., а всього їх було близько 125 тис.⁶⁸

Не можна цілковито погодитися з твердженнями, що побутували в радянській історіографії та суспільній думці, про фольксдойче як гітлерівських посібників. Ми маємо небагато свідчень про диверсійні акції фольксдойче в тилу радянської армії на території України в 1941–1942 рр. чи про якісь змовницькі зв'язки гітлеризму з українськими німцями. До таких досить неконкретних свідчень можна віднести шифротелеграму, яку Й.Сталін отримав 3 серпня 1941 р. від командування Південного фронту, де повідомлялося: “Військові дії на Дністрі засвідчили, що німецьке населення стріляло зі своїх вікон та городів по наших відступаючих військах”⁶⁹.

Іноді нацистські чиновники відверто нарікали, що деякі німці України, особливо молодь, співчували комуністам⁷⁰. Але етнічні німці України постраждали насамперед через свою екстериторіальність на землях нашої країни. Імідж цієї соціальної групи був повністю підірваний в очах світової спільноти через, без сумніву вимушену, співпрацю з гітлеризмом. Утягнуті, переважно без власної згоди на це, у сферу діяльності III райху, фольксдойче вже не могли з неї вийти й зазнали соціального краху разом із нацистською державою.

Німецька колонізація Європи й України зокрема стала прикриттям для гітлерівського геноциду тільки в очах самих нацистів, але не світової громадськості. Політика націонал-соціалізму в Східній Європі фактично зводилася до формули “чим більше загине людей, тим легше буде здійснювати колонізацію”. До війни на окупованій німцями радянській території проживало 88 млн. осіб, по війні – 55 млн. Міське населення скоротилося з 25 до 10 млн., сільське – з 63 до 45 млн.⁷¹ Навіть якщо врахувати, що 10 млн. населення радянська влада встигла евакуювати при відступі в 1941–1942 рр., цифра втрат цивільного населення СРСР, у тому числі й України, унаслідок нацистського терору є величезною. Україна втратила в результаті війни понад 10 млн. осіб⁷².

Враховуючи жахливі втрати ненімецького корінного населення Східної Європи під час II світової війни ми маємо право стверджувати, що загалом сприятливі щодо етнічних німців (фольксдойче) заходи колонізації та розширення “життєвого простору” на Сході в жодному разі не можуть виправдати гітлерівських злочинів проти людства. Почуття солідарності нацизму з німцями за межами райху було засноване на сповідуванні найодіозніших націоналістичних доктрин німецької суспільно-політичної думки XIX–XX ст.⁷³, використання яких призвело до розробки планів найбільш масштабних національних чисток у світовій історії (план “Ост”) у тісній взаємодії з процесами німецької колонізації та співпраці з усіма фольксдойче Європи. Політика гітлерівського режиму щодо фольксдойче України була частиною глобального плану створення прошарку німецького селянства в Східній Європі шляхом масових колонізацій та винищення місцевого населення⁷⁴. Саме аграрне переселення мусило стати основою колонізаційного руху на Схід. Однією з причин цього було прагнення німецьких економістів призупинити відтік населення з аграрного сектору до міст і тим самим не допустити послаблення сільського господарства райху⁷⁵.

Абсолютна більшість усіх категорій німецького населення України позитивно сприйняли гітлерівську владу – адже саме вона та її національна політика піднесли фольксдойче, що свого часу зазнали жахливих переслідувань із боку сталінського режиму, до ролі якщо не національної еліти райхскомісаріату “Україна”, то надзвичайно привілейованої етнічної групи. Це викликає закономірне питання – чи були етнічні німці “п'ятою колоною” націонал-соціалістичної Німеччини?

По-перше, треба визначитися із дефініціями. “П’ята колона” – це спільнота, яка організовує підривну діяльність та саботаж у певній країні напередодні агресії проти неї іншої держави. У понятті “п’ята колона” слід розрізняти 3 окремі явища: 1. Заходи “п’ятої колони”, які здійснюються перед вступом чужої влади; 2. Прийом, який “п’ята колона” організовує новій владі; 3. Ступінь кооперації, яку нова влада знаходить у “п’ятій колоні”.

Етнічні німці України до нападу Німеччини на СРСР не проводили та й не могли проводити якихось організованих заходів із підриву радянської влади. Якись стихійні протестні дії могли кваліфікуватися як “антирадянська діяльність”, однак не було певного організаційного центру, який би їх координував. Сталінська каральна система не допустила б його існування, а зв’язки фольксдойче з III райхом наприкінці 1930-х рр. були ще дуже кволими. Слабка поінформованість німецького вищого військового командування щодо чисельності та озброєння Червоної армії в червні 1941 р. теж може свідчити про те, що ніхто не планував використовувати німецьке населення прифронтових місцевостей як інформаторів у тилу радянських військ⁷⁶.

Радісний прийом, що його етнічні німці здебільшого влаштовували наступаючим підрозділам вермахту, аж ніяк не вирізняє їх із маси іншого, особливо не слов’янського, населення України, яке доволі часто вітало окупаційну владу. Нарешті ступінь кооперації німецьких мешканців райхскомісаріату “Україна” з націонал-соціалістами був надзвичайно високим. Однак ця кооперація здійснювалася не тому, що всі фольксдойче були агентами райху, які мріяли про “новий порядок” в Європі, а тому, що нацистська державна машина була з певних, насамперед ідеологічно-расових причин, зацікавлена в них. Таким чином, етнічні німці України не можуть у повній мірі вважатися “п’ятою колоною” нацизму в СРСР.

Етнічні німці України, які під час II світової війни опинилися між двома найпотужнішими тоталітарними режимами людства й стосовно яких провадилася загалом сприятлива окупаційна політика одного з них – нацистського, заслуговують на розуміння та прискіпливе наукове вивчення. Аналіз історичної долі декількох сотень тисяч німців України в трагічних 1941–1944 рр. має допомогти розв’язанню гострих і суперечливих питань українсько-німецьких стосунків, по-розумінню та діалогу, подоланню певних негативних стереотипів.

¹ Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М., 1970. – 271 с.; Коваль М.В. Історія пам’ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні). – К., 1965. – 113 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 гг.). – М., 1965. – 388 с.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. У 3-х тт. – Т. 2. – К., 1968. – С. 153.

³ Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К., 1994. – 182 с.; Кудряченко А.І. Німці України: минуле і сьогодення // Розбудова держави. – 1994. – № 5. – С. 19–23; Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995; Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. – Ужгород, 1995. – 72 с.; Сергійчук І. Німці на Україні // Український світ. – 1993. – № 1–2, 3–12; 1994. – № 1–2, 5–12; Чирко Б. Німці в Україні // Відродження. – 1997. – № 1.

⁴ Вопросы германской истории. Немцы в Украине: Материалы укр.-герм. науч. конф., Днепропетровск, 26–29 сентября 1995 г. – Днепропетровск, 1996. – 213 с.; Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – 320 с.; Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – 296 с.

⁵ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 15–22.

⁶ Buchsweiler M. Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – 499 s.

⁷ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – 258 s.

⁸ Eissfeld A. Die Russland Deutschen / Mit Beiträgen von Detlef Brandes und Wilhelm Kahl. – München, 1992. – 221 s.

⁹ Walth R.H. Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994. – 491 s.

¹⁰ Mai U. “Rasse und Raum”: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS- Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – 445 s.

- ¹¹ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 325.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 128, 128 зв.
- ¹³ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 33; *Walth R.H.* Strandgut der Weltgeschichte: die Russlanddeutschen zwischen Stalin und Hitler. – Essen, 1994. – S. 70.
- ¹⁴ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 325, 326.
- ¹⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 30, 31; Спр. 18. – Арк. 5; Спр. 28. – Арк. 29; Спр. 34. – Арк. 65.
- ¹⁶ Там само. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 132.
- ¹⁷ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 57.
- ¹⁸ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне – М., 1958. – С. 55.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 319.
- ²¹ Ibid. – S. 323.
- ²² *Нікольський В.М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2001. – С. 52, 53.
- ²³ *Полян П.М.* Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 104.
- ²⁴ *Коваль М.В., Медведок П.В.* Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 5. – С. 16.
- ²⁵ *Соловійов О.В.* Діяльність гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 121.
- ²⁶ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М., 1958. – С. 10.
- ²⁷ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 270. – Арк. 4.
- ²⁸ Там само. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 135.
- ²⁹ Там само. – Арк. 134.
- ³⁰ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 151.
- ³¹ *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // УІЖ. – 1997. – № 3. – С. 92; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 34, 35.
- ³² *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Інтернет-версія).
- ³³ *Vukl E.* Transnistrien und Odessa (1941–1944). – Regensburg, 1996. – S. 88.
- ³⁴ *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Інтернет-версія).
- ³⁵ ЦДАВОВУ. – Ф. 3206. – Оп. 6. – Спр. 270. – Арк. 4.
- ³⁶ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 171.
- ³⁷ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 316.
- ³⁸ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 335.
- ³⁹ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 313.
- ⁴⁰ *Соловійов О.В.* Діяльність гітлерюгенду серед українських фольксдойче // Вопросы германской истории: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 2002. – С. 121.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 23.
- ⁴³ *Mai U.* „Rasse und Raum“: Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 84, 85.
- ⁴⁴ Ibid. – S. 315.
- ⁴⁵ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 335, 336.
- ⁴⁶ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 130, 131.
- ⁴⁸ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 332.
- ⁴⁹ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 82.
- ⁵⁰ Житомирщина у Великій Вітчизняній війні в 1941–1945 рр. Збірник документів та матеріалів. – К., 1969. – С. 107, 108.
- ⁵¹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 132.
- ⁵² *Клец В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). // Вопросы германской истории. Том 1. История. – Днепропетровск, 1998. – С. 152.

- ⁵³ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 165.
- ⁵⁶ Ibid. – S. 166.
- ⁵⁷ Ibid. – S. 157.
- ⁵⁸ Ibid. – S. 159.
- ⁵⁹ ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 128.
- ⁶⁰ Там само. – Арк. 129.
- ⁶¹ *Де Йонг Л.* Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М., 1958. – С. 358.
- ⁶² ЦДАВОВУ. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 4. – Арк. 129 зв.
- ⁶³ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 320.
- ⁶⁴ Ibid. – S. 233.
- ⁶⁵ Ibid. – S. 307.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ *Полян П.* Советские граждане в рейхе: сколько их было? // Население и общество. – 2001. – №15–16 (Интернет-версія).
- ⁶⁸ Там же.
- ⁶⁹ *Полян П.М.* Не по своей воле ≥ История и география принудительных миграций в СССР. – М., 2001. – С. 105.
- ⁷⁰ *Клец В.К.* Немцы Украины в период Второй мировой войны (на примере Днепропетровской области). // Вопросы германской истории. Том 1. История. – Днепропетровск, 1998. – С. 149.
- ⁷¹ “Совершенно секретно! Только для командования!” Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. – М., 1967. – С. 103.
- ⁷² *Король В.Ю.* Історія України. – К., 1999. – С. 275.
- ⁷³ *Remer C.* Über die Genesis der Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus // Zur Ukraine-Politik des Deutschen Imperialismus / Wissenschaftliche Redaktion: Dr. Claus Remer. – Jena, 1972. – S. 5.
- ⁷⁴ *Fleischhauer I.* Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion – Stuttgart, 1983. – S. 65.
- ⁷⁵ *Mai U.* „Rasse und Raum“ : Agrarpolitik, Sozial- und Raumplanung im NS-Staat. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2002. – S. 303.
- ⁷⁶ *Buchweiler M.* Volksdeutsche in der Ukraine am Vorabend und Beginn des Zweiten Weltkriegs – ein Fall doppelter Loyalität? – 1. Aufl. – Gerlingen, 1984. – S. 344.

The Nazi's policy considering ethnic Germans of Ukraine (volksdeutsche) in regions of their inhabitation is studied in the article on the basis of the archival sources of Hitler's occupational power in 1941–1944 and new investigations of Germany's historians.
